

թեան հրաշալիքների ներդաշնակութեան մէջ. —

...Նե մերամազգուն նրանց ի սպառին
Գովեսկուն է տալիս վեհանուն իդիթին,
Ամբ հայրենիքը Հոգուն ու քարեն,
Սիրավոս հաջողութ սեւաշեցի եարին.
Եւ ամեն մի ճայն այն երգում այնքան
Պարզ է եւ զօրել այնքան բնական,
Բո մարտ նոյն ժամանակ, կարծես, սրամածունդ,
Ենքուն է ինչուն երեխուն ու անձունդ...

Ակ այլ տեղ Լոռուայ ահոնելի ծորն է ձեր
առաջ եւ այնտեղ դեբեդ գետն է շառաչում
մըմունքներ, —

Այն կուռու ճորտ է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերի ամէի, նօթերը կիսած,
Դէմ ու գէմք կանգնած, յաման եւ անթարթ
Նայեացցով իրաք հայում են հանգարտ:
Սեւ ծովի նման նոր կանգնած
Գրկում է դրանց կործըր կախ ընկած,
Որ, կարձես, ահա, հէնց այս վայրիքնին
Վայր կընկնեն անհա անցորդ գէլին:
Այս հաշի ձոր է. այստեղ երերդը
Փրփրած վազում է: Արընթաց գետը
Գոտում է, ինչպէս վիրաւոր գազան.
Եւ աղջակին այն երկասասան
Խոր, լայնաբերան քարանձանները
Ացում են իրանց տվիչ ձայները,
Կացմում վիյընին ներդաշնալութիւն:
Ասրափ է ազգում անսովոր մարգուն:
Գէշերը լուսնի երկշատ շողերը
Երբ որ ընկնում են այն ահեղ ձորը,
Եւ ալքերի հետ խաղում դողալով,
Իսկ ալքեները գետի շողալով
Յալում են, իրաք յետերց փախչում,
Դէքերը լուսա անցունից իսրբում,
Մի արքաթափայլ նեղ շերտ նման
Պտոյաներ առաջ ձգում է երկան...

Սրանք յաջող նկարագրութիւններ են զբոնք կարգավոր գուրք դրում եք, որ ձեր առաջ հանախած է մի նուկապատճեանաստեղ ընտութեան նկարացիւններն են կենածանութիւն տառուց, ասկայ միւս կողմից ափսոսում եք, որ պիշտա գողորդան նկարագրութիւնները յատկացուած են մի և երկ չոտ նապատճակու և ծծեալիքի հերու, որ երեւակայական վեհանձնութիւն ունի եւ ան յայտ, մուշացաւած քաջնապատճակն ոգի, Հայաց մի քանի թերութիւններին, “Լուսեցի Սարօն ուշացրաս է, որովհետեւ նրանում կան այնպիսի յաջորդած կտարան, որ նրա արժեքը բարձրա անենալ էն ծառաւամբ:

11. *Εγκύρως* "ΙΓΚΛΕΑΚ" παρέμενε.

(Հայոց պատմութեան) Տարբերակ Եվանդրական

Ա Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՎՐԹԱՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԵՐԴՈԳ ԵՒ ԻՐԻ ԵՐԿՐՈՒԹՈՒՄՆԵՐԸ

Մեր անցեալ պատութիւնը եւ գրականութիւնը գեռ կը մայ terra incognita, որուն ի խնդիր որչիք յառաջինք, այնչափ կը պարզութեր այցել՝ նորոգութեալ երեւսցներով, Այս ՝անձանօթ աշխարհին կը հայի առաջինայ բննական առարկան. որուն մասին յաշա մեր ընթերցազ անհաւատաբի շնորհի թող այն ամէն յայտնութիւնները, որոնք պիտի հանենք և սեռակ:

Ո՞վ է Արթանես: Զուր է այս մասին պատասխանի մը ակնկալութիւնը և միշտ հնագոյն կամ նորագոյն մասենագրիցներէ. այնպէս ոչինչ աւանդուած է: Անձանակ իր մեծ անձանագրութեան: Կեր անձնը լաւ ծանօթ է Հանդիս ընթերցողաց Արքաց բաժանման պատմութենին. Բայց ոչ ամբողջական առօճունեած թիւնը կեանքի եւ գրականութեան ասպարեզներու մէջ: Յետապահ առօճունեած ունին ներկայացրնել զինքը այս կրիստոնականի ասպարեզներու մէջ նորանոր զժերով:

Վըբաէկս ծագման պայտա նախարարական տոհմէ ծ. եւ եւ յաջօր գրաքրութէ մէջ վառորուած Բաղդատունեաց անէն, որի Քշկան¹ եւ Եղայր Սմբատյ Արքանի մարզանին եւ Գիգ Դաշտակարսի տեսան²: Այսափ ծանօթ է մտի իր ճնուաց մասին, որնք 607ի տակամին ի կենան ը յիշտառականին: Ճնուգեան թուականն որոշ արքունիք Կարելի չ էցգել Կ'երայի թէ Զ գարս Երկորդ Հինուն տեսաւ առաջին անգամ արեւու:

1. Գիրք թվ. 90. “Ալքիմիսին . . . Քչկան որդեպոց
եւ էջ 109 պարզապես” Ալքիմիսին Քչկան, ինչպես
սովորութիւն եր արեւ եթեաց բով իրեւ մականոն գոր-

3. Թղթոց Գրքին մէջ անբաժնի են երեք անձնաւորութիւններ՝ կըս իրարեւ (հմտ. Եջ. 149, 150, 151, 168, 170), որ կանչել կու առյ երրորդութեան մէկ ծագում ըլլարեւ. արդեամբ ալ Եջ. 150 յաշամապէս այ բառաւ է. Գունզը Եջ. 149 կամ ովկանաբարու քառական ժամանակակից կըս ստորագրեն Սրբառայ. Գիւղայ առ Եղիշեամբ իւղագրած ձեռարկին. Կեւ կնքեցաք զենանարկս այս, եւ եղաք ի սուրբ եկեղեց. ուս Դուռայ, Եղ Մասնաւ բառանաւ եպիսկոպոսի մատուցացից հանտերի, որց անու անքն ի փերյոյ յիշասնայ. Են, եւ Սրբառ Ալբան մաքանն եւ անբար զիսն որ կու Եղբայրաւ հանդերէ՝ առաջի ամենասուրը Երրորդութեանն ան սորու մըրոյք. Եւ առա մասնաւաք մըրոյք՝ Համաստան մնացաւ իւղագր. ու համաստութեան անունն ան լաւ և եպիսկոպոսաւ անունները յական յիշել - «Կոր անունն ի մերց պատասխան են», նոնցին լաւ է Սրբառայ եղբայր անունները, որոնց դիմա են Ալբանաւ Հարազարա նոնցին ի մերց յիշասնական անքն յական և նույն. Ան. 1909, Եջ. 79 չէքն նկատած այս կարեւոր կետը.

Տ. Եղ 171. եւ Հանդի անդ. Եր 79.

երբեմն մղեւանդութեան մէջ իսկ կը զառած անի՛ : Ժամանակին Հայոց Կաթողիկոսարանին հոգին եւ շուրջն էր ինքը, չկար խնամք, չկար պատրիարք, յուրամւ մանենակը ուժին: Այս բուռն եւ անդ լավագույթ թե ան առաջնորդեց գինը մանաւանդ՝ ժամանակակից կրօնական հրատապ վէճրու մէջ, վէճր, երբ շատ գժուարն էր ուղղորդ կրօնին մէջ բանել եւ անդան մէտք. մասնաւուղ գիւրազգրի Վըթամիկի համար: Եւ խոչեմութիւնը, որ միայն կարող էր հաւասարութեան մէջ պահպանել նժարը, շատ սախու չափով զգական է Վըթամիկի վայր: Զարկ է խոս ու անվան նաև, թէ գոյզն ազգեցրէին շգործեց իր վայ այս ինորդը մէջ նաեւ փառաջրութիւնը, որմէ վարակուած էր գժեախտաբար:

Այս բնաւորութեան պարզ հետեւանդն էին ապահովագութեան ամեն ներդիմանը ու կործները, որ առջի ունեցան իր օրով Թիոնեայոց եւ Պարսկացայոց մէջ, որոնց վրայ խօսեցանք այսու արդ էն: Թիշտանակելու արժանի է հոս ալ իւր եւ Սորմենի մէջ եղած թղթակցութիւնը, ուր լաւ պատկերացած է իւր բուռան ատելութիւնը Քաղաքներական ապահովագութեան մէջ են: Սորը գեղցիկ վկայ է եւ Համար զարդի որդի Սահակյա թուղթը, որ Թշնօց Գրէ մէջ (Եջ 108—109) Սորմենի թղթակցութենէն ետք զնեալուած է: Ասո թուղթը ուղարկած է Սահակն արքասէր ասեկակասուած Մանասէի, Յովանէնսէի եւ Տեառն Գրիգոր Դաշտավանի եւ Տեառն Սարգսի եւ Տեառն Արդարական կը լնէ Սահակ Քաղիկենականութենէնի ի Միաբանութիւն, զօր վաւերացան մատանեան կը վաւերացանէին Սահակ . . . եւ Արքապահ Քահան: :

կարելի է որոշել ճշգիւ ժամանակը, Արթա-
նես այս խնդրոց համար Գրիգոր քերգողի հետ
գնաց նաեւ ՚ի Ցոյնո՞յ բանելցովթեան, թէեւ
ոչինչ օգուու տեսնուեցաւ:

Մեծ եղան Արթանիսի արդիւնքը մանաւանդ
Նորոգ ծագած պատկերամարտից դէմ ճակատա-
մարտին մէջ, երբ կռուեցաւ շաս կրովզի եւ
Հօրո գրուու: Այս նկատմանը ննդաբակօրէն կը
հօսինք վարու: Արթանիսի տեղապահութեան եր-
կրորդ տարին պատսինեցաւ Ցուրասաւ Վոլուսէն
եպիսկոպոսի գատր, որոն մեծ եռանդեամբ պատ-
պան Հանդիսացաւ Արթանէն, եւ այս առթիւ-
մատա թղթակցութեան մէջ ՍՊափուսին, Կիրինին,
Գետրոսուն եւ Ցուրասաւ Եկեղեցցւն համար: Ինդիրն
թէ եւ շամանիցաւ վերացցնել, բայց իւր մի-
ջամտութեանն անպակաս եղան նաեւ Արբահամու-
որով, որոն խորհրդատուն եղաւ եւ քարտուղարը,
ինչպէս կը տեսնուի: Վաս բաժամանն պատմու-
թեան մէջ կատարուած իւր նկատմած նէք
այսուոր առօնն մնանամանն է եւ եաբա:

մէկնէլ չար. պարսկերէն ծախօթ է ինձ չար. քաղաք. շարի, մէկնէլ գործ, commentator, expositor of library. ու ուն ունանութերն Ալթանիսի Հոգութեակ եւ տերուուր յորընանց Շատ Յամանդ Եկպալութեակ մարն Եկրան ու մանաւ տերու առանքի Շատ, բրատ մին հայկակն, եւ երթուան պարունական տարրնեան:

607ին երբ Գուշչյաց Մայր Նէկղեցւոյն մէջ
գումարու հետան եսպիլապունք Հրամանաւ և
Հօկոպութեամբ Մքբատայ կաթողիկոս բնտքեր և
իրենց ձեռնարկի ուունին՝ Եւստան Մքբատայ Վական
Մարգարանի եւ տերանց զինուորի, և տեսան
Գիդայ Դաշկասանի եւ Վարդապետի Հայոց Հար-
ստապանու (Էջ 149). եւ ձեռնարկի վասերացոցին
Մքբատայ գիդ ։ ։ ։ եւ Վարդապետ Հայոց
Հարստապան։

Եթու ընտրութեան կաթողիկոսի կրկին մաց
ի Դուռին, ուր շարունակեց գործել իբրև քար-
տուղար և Խորդական ձեռունի կաթողիկոսին:
Անքն էր պահանջվածն Արքահամեւ առ Կիրիլին
գառած թղթերու դիմուն. ինչպէս կը գտացուի
գորութեան ունեն, եւ յայտնի անարիութեան աւ
կը Հատոհիպինք նաման աւագիր մը մէջ՝ Արքահամեւ
Ազատաց գառած թղթին (էջ. 196). Իրմէ
է պահանջվածն նաև Սմբատայ առ Կիրիլին
թղթը, որուն մէջ կը միտուի յահանճ ինքն ալ.
Սմբատի Տեանան Կիրսնի . . . ի Սմբատայ Գորը-
կուն մարգասնէ . . . եւ ի Գիրայ Դաշտկարանէ,
եւ ի Ա-ը-րուցուուն Հայոց Շոյրութեան . . ողջոյն:
Որմէնէն, ինչպէս այլոր առիթ եղաւ ըստու,
անձամբ ծանօթ կ'երեւայ Կիրսնի:

Այսափ իր կենագրութենէն. թէ ինչ
աւելի գործունէութիւն ցուցոց, այսպատ է մեզի.
Նմանապս թէ միշտ է ըրբ Երկարաց կենաց տա-
րինք եւ առ քը կը եց, որով եղանքու կարելի չէ
ասհմանել. տոկաւին 617ին ի կենաց էր գետ։
յամենայն դեպի Հաջի թէ կոնից է գարու ա-
ռաջին քառորդին սեամքը, ինչպէս ամէն պարա-
գայք ցցց կու տան։

Վլթանէս է դարու մեր առաջին մատենագիրն է, որ բացակայունանի հմտութեամբ փայտակ է: Ոչ մեկ ժամանակակից մատենագիր կը նայ մըրի հետք: Ճանապարհ էր ժամանակի հայերն ըստամականութեան: Բայ ասից նաեւ յօշ մատենագրութեան, ինչպէս կը կայէր անձամբ:

ହେବ ମେଦ ଜୀମର୍ବାର୍ ଫର୍ବେ କୋର୍ପୁଷାତ୍ତ୍ୟ କେର୍ପନ୍ତୀ,
ମେଦ ମେଦ ଅଭିକୁଳସିଦ୍ଧନ କ୍ରୂ ପାରଥିଲେଗାନ୍ତ କି
ମେଦ' ମେନ୍ଦନ୍ତାରୁ କିମ୍ବା ଫର୍ଗେନ୍ ମନ୍ଦାଗାନ୍ତ ଯାହା
କାରାନ୍ତରେ' ଫର୍ମାନ ଆସାର୍ପଣ୍ଟ ମେଦ' ବାନ୍ଦ ଆଶ
ଯେତୁବାର୍ପ ଅଭିନ୍ଦନ ମନ୍ଦାର୍ ବର୍ତ୍ତ ନିମ୍ନାନ୍ତରେ ହ୍ୟା ଟ୍ରାନ୍
ଟ୍ରାନ୍‌ଡାର୍ପରିମ୍ବେନ୍ ଆସାନ୍ତରେ ମେଦ କିମ୍ବା ମେନ୍ଦନ୍ତରେ
ଅଭିନ୍ଦନ ଏବଂ ଆସାନ୍ତରେ ମେଦ କିମ୍ବା ମେନ୍ଦନ୍ତରେ
ଅଭିନ୍ଦନ ଏବଂ ଆସାନ୍ତରେ ମେଦ କିମ୍ବା ମେନ୍ଦନ୍ତରେ

Պարսպանական (Պատմ. Հայկ. հին Դպր. 4(ի-68) եւ իբր հետեւելով այլք Արթանիսի երկարութիւնը 4ը յիշատակն ապրագական մանց Կուռ մէջ իր անոնք կորս ու մէրց եւ Ը-դէմ Պատմէ-մարտիչ գրուածք, որու սակայն ոչ ամբողջ են, եւ ոչ հետեւաբար կը պատկերեն

Արթանէսի զբութիւնները երկու ընդ-
հանուր խմբի կարելի է բաժնել, թռողնիւն եւ

ուշագրութիւն մը չնորհել չ'արժեր, ըստ որում ըստ արտաքինին է մայիս, մինչդեռ ներքյանին՝ բովանդակութեան կողմանէ մէ Կնարագիր ունին եւ համանման նիւթ: Թղթերու բովանդակութեան եւ գրութեան շարժաթիւն փայտ ուրիշ ամթիւ և անրամասնութեամբ խօսաւ ենք. որով պայտղ կրկն մանրամասնորեն ի նկատի առնուլ աւելորդ կը կարծենք: Ար թուենք մի առ մի:

1. Թաղող Ա. Ս. Սուրեն Յանձնայատուածք սուրութեալու, իբրեւ պատասխան անոր կաթողիկոսական կրկն աթոռանքն մայթերու հարաւերին. Քրուած 605/6ին: Թղթեց Գրին մէջ (էջ 93—98) խորագիր կը կրէ. «Պատուականէ նշույն Ապրենու, ու ու Վրեմնէւ Հրդապուտ քրեաց. «Կիտեմք զի բազմագէմ եւ պէսպէս օրինակը խօսեցաք . . . , սկզբնաւորութեամբ: Այս մասին տես Հանդ. Ա. 1909, էջ 17—187.

2. Թաղող Ա. Ա. Մ.-Հեն Ցուրդայ Եղիշեալուս. գրուած 605/6ին Գունէն իբրեւ պատասխան Ցուրդանալսնիքը փախտական Ցուրդաւայ եղիշեալուսին. Թղթեց Գրին մէջ (էջ 112) խորագիր կը կրէ. «Պատուականէ նշույն Մուկենէ Ցուրդայ Եղիշեալուտ»: «Զգիրս ողջունի սրութեան քո ընկալայ . . . սկզբնաւորութեամբ (հմտու, եւ Ուիու թ. 26—27):

3. Թաղող Ա. Հ. Եղիշեալու Ցուրդայ, գրուած 606ին Մովսէս Եպիսկոպոսի խնդրանօք Ցուրդաւայ Հայերուն: Թուղթու անդամասուած աւանդուած է Թղթեց Գրին մէջ (էջ 130—131, Ուիու. 32) այսպիս խորագրով: Թաղող Ա. Հ. Եղիշեալու Տեսու, Ալբանիու ու Եղիշեալու, «Մրգանէր ու զափակացն . . . սկզբնաւորութեամբ: որուն ստորեւ առթիվ պիտի ըլայ անդրագառանալու:

4. Թաղող Բ. Ա. Մ.-Հեն Ցուրդայ Եղիշեալու: Թղթեց Գրին մէջ (էջ 133, Ուիու. 41) խորագիր ունի. «Պատուականէ նշույն Մուկենէ: «Զգիրս ողջունի սրութեան քո ընկալայ . . . սկզբնաւորութեամբ:

5. Թաղող Ա. Պետրոս Վերցի: գրուած 606ին, որ խորագիր կը կրէ Թղթեց Գրին մէջ (էջ 136—137, Ուիու. 44): Տեսու Պետրոսի է Ալբանիու: «Փառաւորեց Տեսան Պետրոսի աստուածաշնորհ պարգեւօք պայժառացեցիլ սկզբնաւորութեամբ:

6. Թաղող Ա. Կիւրեն Կոմիշյոն Ալբանց գրուած 606ին Մովսէս Եպիսկոպոսի խնդրանօք. Թղթեց Գրին մէջ (էջ 138—139, Ուիու. 42—44) խորագիր կը կրէ. «Տեսու Կիւրենի է Ալբանիու: «Մրգանէր Տեսան կիրովի Վասց Կաթողիկոսի . . . սկզբնաւորութեամբ:

7. Թաղող Գ. Ա. Մ.-Հեն Ցուրդայ Եղիշեալուս. գրուած 606ին Գունէն: Թղթեց Գրին մէջ (էջ 141—145, Ուիու. 49—53) խորագիր կը կրէ. «Պատուականէ նշույն Մուկենէ Եղիշեալուտ»: «Զողջին սրութեան ձերց լուայ, ուրախ եղէ . . . սկզբնաւորութեամբ:

8. Թաղող Գ. Ա. Մ.-Հեն Եղիշեալու: Այսորույ, զոր գրած է Վրթանէս ի գիմաց Աբրահամ Կաթողիկոսի եւ աթոռակաց իբրեւ պատասխան Ալուա-

նից թղթին՝ Թրաւորապէս 608/09ին: Թուղթս խորագրի կը կրէ Թղթեց Գրին մէջ Պատուականէ նշույն Ալբանիու Ալբանիու ու Եղիշեալու: «Պատուական գտելոց եւ մէհ հաշակելցոց . . . սկզբնաւորութեանը՝ Թղթին վլրուծական ու ուժամասիքութիւն կատարած է շատ սիրուն կերպով . . . շաբաթայ գործն է Ա. Տէր Մկրտչեան, որ պայսէս կը գնահատ ատականում է իրեւ ամենահին կարեւոր յիշատակառաներից մէկը, պարզելու համար մեր եկեղեցու ի սկզբանէ անտի բանած զրութենց քաղկեդոնական հարցի նկատմամբ . . . չնայած իբր մութ եւ իրթին ոժին նա հմատ զործ է եւ մանրամասնութեանց մէջ շատ հետարգըքի առանձնայատկութիւններ է ներկայացնում» (էջ 446): Բնականաբար Ալբանէս իր հայեցածքն նետած է բովանդակ խնդրոյն վայր միանեայ բըրանումներով: այս պատճառաւ ամեապէս ազգուած է Տիմոթէոս կուզի Հականառութենէն:

9. Պատուականէ նշույնիւն վիշտաւունէ Հովհաննէս կենաց կամուշիւն: Այս գրուածքը՝ անցանօթ այլուստ ցայսօր, կը յիշատական մայն հայկանիւն անապրոց հեղինակը Ներածութեան մէջ (Ա. 19) հետեւ եալ խօսքերով. «Ալբանէս քերդով ի ի գարու. որոյ է համարա դարսնիւն ընդունել ըստի առն չառ շնունիւն վիշտաւունէ Հովհաննէս կենաց կամուշիւն: Այս պարզ մեկնա տողերէն կը տեսնուի յայտնապէս, թէ գրուածքը մատուցի եղած է բառագրոց հեղինակներու. ապա ուրեմն կը գտնուէր այս երեխն Ալենաթիւն կենացիւն պատճեն շնորհի: Հարց Հաւաքան մէջ, ուր եւ ապահովակն ցայսօր կը հանգի թաքուն, անյայտ մատուց նշոյն խի Հ. Ալիանի Շատ փափակելի է իր որ Միկիթ. Հարք օր յառաջ ի վերհանէն զայն եւ հասարակինն Այս գրուածքին հետքն չէ արդեօք առ Ալբէոսի (էջ 88—89) պահուած ընթացիկալ հասուածն Շնունի ու ծանրի Հովհաննէս: Եւ եղեւ յամի ԱԼ երորդի (618/9) թագաւորութեանն Ազրուէզ Խոսրովուն . . . : Թէեւ հասատել գժուարին է, բայց ենթադրութիւնն հետու չ'երեւար հաւանականթենէն:

(Հովհաննէսիւն)

Հ. Ա. Ակննեն

1. Հրու. Գրիտ Թղթ. Էջ 196—211. վլրէն թէրի է Զեռագրին մէջ Թուղթ ինկած ըլլաուի: Աբրուշակն մը տուած է հիմասիկ թ. 58 եւ 100 Հետաքրաց համեմատ Կ. Վ. Տէր Մկրտչեան ընտիր յառաջապահութ. Ա. ԱՐԲ. 1496, էջ 443—447 (Հայոց Եկեղեցոյ յարակերութեալը Աղոստաց հետու ըստ Ալբանի գժուարի գործեան) եւ էջ 477—488 (Թագուիը): Ա. Կառակատացաց, էջ 219—222, քանի մէջ հայեւ յառաջ կը բերէ: Բնագիրն կարու կը նայ գետ պատառց Զեռագրի. Անտառան Հարց Օրինակն ու մասն թէրի է ի վերջու այլ եւ շատ տեղ անընթեանք է: Կ. Վ. Գի օրինակներն ալ անհմատ օրինարդիկերու նորոցի շատ տեղ ազգաւուած եւն:

